

**RECONSTRUCTION OF THE CHRONOLOGY, AUTHORIAL POSITION, AND DESIGN
THEMES OF ARCHITECT RASTKO RADULOVIĆ IN FRENCH DESIGN STUDIOS
(1959–1964; 1972–1975)**

Оригиналан научни рад, рад примљен: јули 2025, рад прихваћен: октобар 2025.

Горан Анђелковић*

АПСТРАКТ

Српско-француски односи били су до сада предмет истраживања домаћих и међународних аутора. Ужа и специфична тематска подручја, као што су српско-француске архитектонске везе, немају још увек свеобухватни преглед у историји и теорији архитектуре. Значај њиховог истраживања огледа се у утврђивању непосредних и посредних француских утицаја на српски архитектонски и културни простор, развој српске архитектуре и естетску прочишћеност ауторског израза српских архитеката. Предмет истраживања рада су два професионална ангажмана архитекте Растка Радуловића (1933–2005) у Француској – први у Гујоновом (1959–1964) и други у Делбовом атељеу (1972–1975). Циљ истраживања је да се на основу делимично сачуване пројектне документације и ручних скица реконструише Радуловићев професионални ангажман у Француској и утврди његов ауторски допринос савременој архитектури. Истраживање се заснива на хипотези да су ова два кратка професионална ангажмана у Француској утицала на развој нових обликовних и просторних концепата у Радуловићевом опусу. Методологија истраживања укључује упоредну анализу, дедуктивни метод и преглед примарних и секундарних извора, с циљем поставке прецизне реконструкције хронологије, ауторске позиције и пројектантских тема током његовог професионалног ангажмана у француским пројектним атељеима, у шездесетим и седамдесетим годинама XX века. Резултати показују да је Радуловић у кратком периоду допринео отварању нових пројектантских тема, које су биле у складу са тада савременим тенденцијама и критикама владајућег модернистичког дискурса. Допринос овог истраживања огледа се у првој систематској реконструкцији хронологије, ауторске позиције и пројектантских тема Радуловића у француским пројектним атељеима, те усмерава даље правце проучавања који могу допринети бољем контекстуализованом разумевању српско-француских архитектонских веза.

Кључне речи: Растко Радуловић, савремена архитектура, Србија, Француска, 20. век

ABSTRACT

Serbian-French relations have so far been the subject of research by both domestic and international authors. Narrower and more specific thematic areas – such as Serbian-French architectural connections – still lack a comprehensive and systematic overview within architectural history and theory. The significance of researching these relations lies in identifying both the direct and indirect French influences on the Serbian architectural and cultural context, as well as on the development of Serbian architecture and the aesthetic refinement of the authorial expression of Serbian architects. This paper focuses on two professional engagements of architect Rastko Radulović (1933–2005) in France – the first in Gouyon's design studio (1959–1964) and the second in Delb's design studio (1972–1975). The aim of the research is to reconstruct Radulović's professional engagement in France, based on partially preserved project documentation and hand sketches, and to determine his authorial contribution to contemporary architecture. The research rests on the hypothesis that his relatively brief professional experiences in France had a formative impact on the development of new formal and spatial concepts within Radulović's oeuvre. The methodology applied encompasses comparative analysis, deductive reasoning, and a critical review of both primary and secondary sources, with the aim of reconstructing, with precision, the chronology, authorial position, and design themes during his professional engagement in French design studios in the 1960s and 1970s. The findings indicate that Radulović, even within a short period, contributed to the opening of new design themes that corresponded with the contemporary tendencies and critiques of the dominant modernist discourse. The contribution of this research lies in its systematic reconstruction of the chronology, authorial position, and design themes of Radulović's professional engagement in French design studios, while also pointing to further directions of inquiry that may contribute to a deeper contextualized understanding of Serbian-French architectural connections.

Keywords: Rastko Radulović, Contemporary Architecture, Serbia, France, Twentieth Century

* др Горан В. Анђелковић, унив. дипл. инж. арх., Студио АГ Архитектура, gioranoangelo@gmail.com, ORCID 0009-0009-9942-2820

Српско-француски односи доживели су прави процват током XX века. У послератном периоду, у складу са променом политичко-друштвеног система и државног уређења у Југославији, те појавом нових културних центара на светском плану, Француска је била и даље актуелна и пожељна одредница у стицању знања и укуса за уметност и естетски доживљај (франц. *de goût pour l'art et pour l'expérience esthétique*).

О српско-француским односима, као и о њиховом значају за обе културне средине, стручна и шира јавност упозната је путем досадашњих систематских истраживања у монографијама (Petrović, 2011; Vujović, 2011), зборницима (Novaković i Srebro, 2019), каталозима изложби (Reljić i dr., 2004; Petrović i Malović, 2012) и научним радовима (Sretenović, 2018).

Српско-француске архитектонске везе, као уже и специфично тематско подручје, до сада нису биле предмет свеобухватних систематских истраживања историчара и теоретичара архитектуре. Фрагментарно сагледавање стилских утицаја (Jovanović, 2001; Prosen, 2023) и историјских периода (Kadijević, 2005), усмерено проучавање појединачних дела (Bréon et Sretenović, 2013) или читавих градитељских опуса (Miletić-Abramović, 1986; Prosen, 2006; Mihajlov, 2022), као и образовање дескриптивних биографских и библиографских јединица у лексиконима (Maneвић i dr., 1999; Maneвић i dr., 2002; Maneвић i dr., 2008; Bogunović, 2005), допринели су идентификацији непосредних и посредних француских утицаја у српској архитектури.

Први пионирски корак ка систематском приступу проучавања уочених веза представља истраживање Љиљане Благојевић (Blagojević, 2017). Луцидном синтагмом *француских архитектонских одлазака и повратака* она мапира три личности из српске архитектуре,¹ које су имале непосредан додир са француском културном средином и које су преносиле, свака на свој начин, те утицаје путем архитектонског медија у српском културном простору. Одабиром различитих личности и просторних контекста доказала је да је свако од њих на свој начин доживљавао француску средину, градио другачији властити однос према њој, те на потпуно аутономан начин интерпретирао и преносио придобијена знања и стечена пројектантска искуства. У овом истраживању се имплицитно наслућује постављена дистинкција између двеју групација српских архитеката у Француској. Прву групацију чине они који су остали да живе и раде у Француској као *émigré архитекте*.²

Њихови доприноси се везују за тамошњу архитектуру, средину и културу. Другу групацију чине сви остали који су повремено боравили у Француској као *француски ђаци* (франц. *les étudiants français*). Ову другу групацију неопходно је додатно рашчланити на три подгрупације: школовање и дошколовање,³ научно и професионално усавршавање,⁴ те рад у пројектним атељеима и јавним институцијама.⁵

Овакав образовани фондус и контекст представља квалитетну полазну основу у систематском и усмереном истраживању два кратка професионална ангажмана архитекте Растка Радуловића (1933–2005), као студије случаја која омогућава бољу и јаснију контекстуализацију српско-француских архитектонских веза путем конкретних пројеката и реализација.

Губитак или недоступност пројектних документација у породичним заоставштинама, недовољна пажња истраживача и заинтересованост стручне периодике, као и изостанак непосредних интервјуа са архитектонским ствараоцима, представљају последице објективног ограниченог познавања ове теме и методолошког приступа њој. Дескриптивни и скромни наводи пројеката и реализација у биографским и библиографским јединицама недовољни су за почетак свеобухватних систематских истраживања овог поља српске архитектуре.

Поред наведеног, отежавајућу околност представља и однос домаћих аутора према страним сарадницима. Иако такав професионални ангажман носи предности у погледу стицања пројектантских знања и вештина, те самим тим и позитивних бенефита у виду придобијања релевантних професионалних референци, страни сарадници, који су значајно доприносили визуализацији и материјализацији идеја, те самим тим и оваплоћењу урбанистичких и архитектонских дела, углавном су остајали у сенци афирмисаних и друштвено прихваћених домаћих овлашћених архитеката.⁶

3 У Француској су током XX века на школовању и дошколовању биле следеће српске архитекте: Јован Бјеловић, Милутин Борисављевић, Војислав Ђокић, Александар Ђорђевић, Милан Злоковић, Бранислав Којић, Момир Коруновић, Милан С. Минић, Михаило Радовановић, Ранко Радовић, Миливоје Тричковић и Милка Чанак Медић.

4 На научном и професионалном усавршавању у Француској током XX века биле су следеће српске архитекте: Милета Бојовић, Милутин Главички, Сибин Ђорђевић, Иван Здравковић, Јосиф Најман, Богдан Несторовић, Ђорђе Табаковић, Мијат Тројановић и Михаило Чанак.

5 Професионално искуство у пројектантској пракси и градитељској делатности током XX века у Француској стицале су следеће српске архитекте: Слободан Драговић, Димитрије Иванчевић, Мирослав Јовановић, Милош Константиновић, Јован Крунић, Бранислав Маринковић, Слободан Михајловић, Јосиф Најман, Милорад Пантовић, Бранко Петричић и Растко Радуловић.

6 Професионални ангажмани архитеката Јосифа Најмана у међуратном и Мирослава Јовановића у послератном периоду потврђују релевантност изнете тезе. Најман, упркос професионалном ангажману и ауторском доприносу у оквиру Одељења за архитектуру Националне банке у Француској (1924–1926), није био званично наведен као сарадник у пројектним документацијама (Mihajlov, 2022). Јовановићев професионални ангажман био је несталан и праћен повременим доласцима у Београд и Југославију (1953–1958). Сведочанство о његовом учешћу у пројектовању пословне зграде на углу Јелисејских поља (франц. *Avenue des Champs-Élysées*) и улице Колизеј (франц. *Rue de Colisée*) у Паризу, која је у потоњим

1 Љиљана Благојевић у свом истраживању мапира Милана Злоковића, Мирослава Јовановића и Милету Бојовића.

2 У првој групацији најзначајније место заузима Аљоша Јосиф. Поред Јосифа, у прву групу спадају и Предраг М. Јанић и Јованка Тасовац Јанић.

Уочена евидентна ограничења намећу потребу и обавезу за додатним истраживањима. Овим истраживањем се прецизно идентификују и мапирају Радуловићев пројекти и реализације, поставља темељ важног питања ауторске позиције српских архитеката у Француској, које у досадашњим познатим истраживањима српско-француских архитектонских веза није јасно сагледано, те доприноси историји модерне српске архитектуре у ширем контексту проучавања транснационалних утицаја током друге половине XX века, у једној динамичној размени идеја и пракси.

АРХИТЕКТА РАСТКО РАДУЛОВИЋ

Радуловић нема биографску и библиографску јединицу у лексиконима о српским архитектама XX века.⁷ Његово име се само помиње у два чланка о пројектима подземног пешачког пролаза испод Теразија – првом у часопису *Урбанизам Београда* (Јовановић, 1969) и другом у часопису *Архитектура урбанизам* (Ј., 1970) – и у два приказана пројекта у посебној публикацији Дирекције за изградњу и реконструкцију града Београда (Анон, 1969) – у оквиру поглавља о стамбеним блоковима, те о колском и пешачком саобраћају и трговима. На основу скромних и дескриптивних приказа ових пројеката може се закључити да Радуловићев пројектантски ангажман у Београду, Србији и ондашњој Југославији, као и у Француској, није био до сада предмет систематских истраживања историчара и теоретичара архитектуре.

Прво указивање на Радуловићев значај и допринос савременој архитектури начинио је његов савременик

фазама пројектовања и изградње промењена (Ковачевић, 2002), потврђује праксу потписивања пројеката од стране домаћих овлашћених архитеката, без навођења сарадника који су активно учествовали и ауторски допринесли.

7 Радуловић је рођен у Београду 1933. године. Архитектонски факултет Техничке велике школе (1948–1954) уписао је 1951. године. Вежбе и *ex cathedra* предавања похађао је код следећих наставника: Александра Дерока, Ђурђа Бошковића, Богдана Несторовића, Мате Бајлона (Mate Baylon), Милана Злоковића, Николе Добровића, Михаила Радовановића, Бранка Максимовића и других (Nestorović, 1996). По дипломирању (1957) запошљава се у Сектору за стамбену проблематику Завода за комуналну и стамбену делатност града Београда (1957–1959). Убрзо се одлучује да своје професионално усавршавање настави у Француској (1959–1964). Из породичних разлога се враћа у Југославију и запошљава у Дирекцији за изградњу и реконструкцију града Београда (1964–1972), где ради на значајним пројектима у Београду. Његов професионални ангажман, у великим пројектантским тимовима, везан је за пројектовање и изградњу два подземна пешачка пролаза – код Палате „Албанија“ и хотел „Балкан“ и „Москва“ и робне куће „Београд“ – као и за реконструкцију градског блока оивиченог улицама Кнеза Милоша, Војводе Миленка, Ресавском и Вишеградском. Почетком седамдесетих година XX века одлучује се да поново оде у Француску (1972–1975). Његов професионални ангажман у Француској захвата Прва нафтна криза (1973). Смањивање инвестиција, нарочито у грађевинском сектору, довело је до масовних отпуштања у Француској и другим развијеним државама Западне Европе (Čanak, 2004). Радуловић, као страни сарадник, и поред стечене репутације и показаних компетенција био је на удару таласа масовног отпуштања. Таква околност утицала је на Радуловићеву одлуку о коначном повратку у Југославију (1975). По повратку, најпре се запошљава у пројектном атељеу „Бест-пројект“ (1975–1982), а потом самостално делује до своје смрти (1975–2005).

и колега из генерације АФ/51, архитекта Михаило Чанак, почетком новог века серијом чланака у свом гласилу *ARD Review* (Čanak, 2002; Čanak, 2002a; Čanak, 2003; Čanak, 2004, Čanak, 2005; Čanak, 2005a). Она је настала Чанковом намером да своја стечена теоретска и пројектантска сазнања о стамбеној проблематици надгради и прошири, али и да читаоцима приближи сопствени поглед и вредносни суд путем изабраних пројеката и реализација из Радуловићевог опуса, као и његова пројектантска размишљања.⁸ Иако садрже присутну субјективност, сентименталност и изостанак јасне методологије, што се може разумети у контексту прилагођавања приказа читалачкој публици, ови чланци били су засновани на личном контакту са Радуловићем као непосредним извором информација. Њихова вредност огледа се у приближавању Радуловићеве личности и са уважавањем временске дистанце они представљају релевантан секундарни извор у овом истраживању. Упоредном анализом примарних – делимично сачуване пројектне документације и оригиналних ручних скица – и секундарних извора – Чанкових чланака – поставља се квалитетна основа за проверу хипотезе утицаја ова два кратка професионална ангажмана у Француској на развој нових обликовних и просторних концепата у Радуловићевом опусу.

Делимично сачувана пројектна документација, захваљујући Радуловићевој систематичности, дуго година је била недоступна истраживачима након његове смрти.⁹ Она представља значајан примарни извор на коме се заснива прва систематска реконструкција његовог професионалног ангажмана у француским пројектним атељеима. Иако непотпуна и ограничена на фрагментарне графичке прилоге на којима је радио, она пружа драгоцену полазну основу за сложен и захтеван процес валоризације Радуловићевих урбанистичких и архитектонских остварења у Француској. Приказани изворни графички прилози по први пут се анализирају, тумаче, публикују и представљају стручној и широј јавности.

8 Поводом педесет година од уписа на Архитектонски факултет Техничке велике школе долази до иницијативе окупљања генерације АФ/51 (2001). Једномесечни сусрети били су у хотелу „Мажестик“, на Обилићевом венцу бр. 28. Ова, више спонтана, неформална и сентиментална, дружења допринела су поновном успостављању контакта између Чанка и Радуловића после пуних педесет година. Њихов однос убрзо прераста у интензивне кућне посете, редовно праћене разменама стручног мишљења и пројектантског искуства током последњих година Радуловићевог живота. Чанку, као франкофону и некоме ко је посредно познавао француску средину, привукао је посебну пажњу Радуловићев професионални ангажман у Француској, нарочито на пољу вишепородичне стамбене изградње.

9 Радуловићева пројектна документација дуго година била је у Чанковој приватној архиви. Неколико година након Чанкове смрти прешла је у приватну архиву аутора рада.

Упоредном анализом, дедуктивном методом и паралелним прегледом делимично сачуване пројектне документације и увида у постојеће стање на терену утврђени су Радуловићев пројекти и реализације у првом периоду професионалног ангажмана у Француској.

Након двогодишњег рада у Сектору за стамбену проблематику Завода за комуналну и стамбену делатност града Београда (1957–1959), Радуловић, тада двадесетшестогодишњи млади архитекта, одлучује да своје професионално усавршавање настави у Француској.¹⁰ Пројектантску праксу започиње у угледном француском пројектном атељеу Анрија Гујона (Henri Guyon), са седиштима у Сен Етјену и Паризу.¹¹ У послератном периоду, Гујон са својим сином, архитектом Ивом Гујоном (Yves Guyon), активно ради на подручју вишепородичне стамбене изградње у региону Рона–Алпи, посебно у свом родном граду Сен Етјен (Kaddour, 2013). Радуловић долази у Гујонов атеље по завршетку до тада највеће грађевинске операције по опсегу и броју изведених стамбених јединица у југоисточном делу Сен Етјена, познатом под називом Болије (франц. Beaulieu). Велика лабораторија стамбене изградње у овом француском граду, уједно и велико пројектантско искуство за самог Гујона и његове сараднике, била је највероватније пресудна да Радуловић донесе коначну одлуку да своје професионално усавршавање настави баш у овом атељеу.

Гујон је био архитекта локалног и регионалног реномеа, те представник такозване струје *умереног модернизма* (франц. *modernisme mesuré*) (Bonilla et Vallat, 1987). Подробним прегледом Гујоновог градитељског опуса уочава се сигурно владање свим стилским правцима у годинама између два светска рата и способност успешног прилагођавања захтевима средине и наручилаца.¹² У околностима присутног и глобално распрострањеног Ле Корбизијевог (Charles-Édouard Jeanneret Le Corbusier) утицаја, Гујон је, као

велики критичар таквог приступа архитектури, покушавао да извуче корисне елементе из модерног стила и прилагоди их својим вредносним начелима: *благостање, ваздух и светлост* (франц. *bien-être, air et lumière*) (Kaddour, 2013). На тај начин је стварао властиту и ауторски препознатљиву линију регионалне модерне архитектуре, те утицао на младе сараднике,¹³ међу којима је био и Радуловић.

На основу сачуване пројектне документације не може се са сигурношћу тврдити да ли је Радуловић радио у једном или наизменично у оба седишта Гујоновог атељеа. Из ње се може закључити једино да је његов професионални ангажман био везан за мале пројектне задатке у градовима на југоистоку Француске.

Први Радуловићев пројектни задатак био је пројекат ентеријера хола пословног простора (франц. *L'aménagement des bureaux E.D.F.*) у приземљу вишепородичног стамбеног блока Пастер (La résidence Pasteur, 1962–1964) у Мулхаусу (франц. Mulhouse). Две ручне перспективе¹⁴ (Сл. 1) пружају утисак владања цртачком техником и графичким приказивањем унутрашње архитектуре, истанчаног осећаја за човекомерност путем препознатљивих силуета људских фигура и већ изграђеног, профилисаног и рафинираног односа танких линија и пуних површина. У ентеријеру хола једноставних, сведених, чистих и правих линија посебну пажњу, као средишњи мотив композиције, привлачи отворено спирално степениште. У сачуваном цртежу детаља степеништа¹⁵ (Сл. 2) наслућују се први јасни Радуловићев афинитети, како према детаљу, тако и према целини композиције.¹⁶ Подробна разрада и пројектантска промишљеност резултирали су елегантном једнопотезношћу слободно постављеног комуникацијског елемента у простору. И не само то, већ и препознавањем јасне потребе за постизањем снажне обликовне, ликовне и ауторске естетике.¹⁷ Охрањена аутономност комуникацијског елемента, као творбеног дела ентеријера

10 На коначну одлуку утицао је његов породични миље, са још увек снажним сентиментом према Француској у првим деценијама након Другог светског рата. Сродство са сликарком Надеждом Петровић и полиматом Растком Петровићем, по којем је и добио име, односно са личностима које су неговале однос са француском културном средином (Сапак, 2005), представљало је чврст и подстицајан темељ у Радуловићевом кућном и породичном васпитању, као и квалитетну основу у његовом даљем институционалном образовању.

11 Гујонов атеље био је на следећим адресама: Трг Градске куће бр. 13 (франц. 13, Place de l'Hôtel de Ville) у Сен Етјену и Авенија Опере бр. 32 (франц. 32, Avenue de l'Opéra) у Паризу.

12 Гујонов *raison d'être* се у великој мери поклапа са пројектантским приступима архитектата Драгише Брашована и Рајка М. Татића у ондашњој Краљевини Југославији. Сва тројица су се истицала познавањем различитих стилских праваца, способношћу прилагођавања друштвеним вредностима и општеприхваћеним конструктима, те тражењу властитог препознатљивог ауторског израза у архитектури.

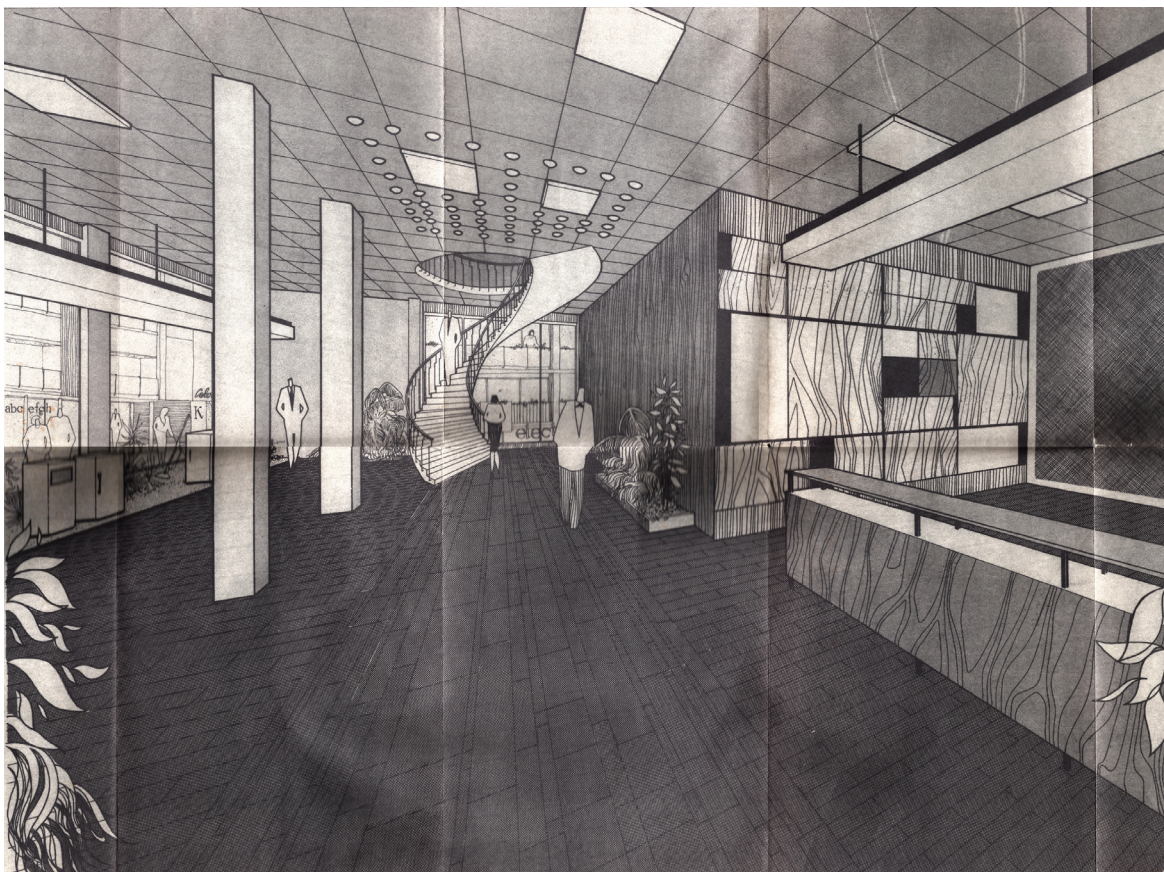
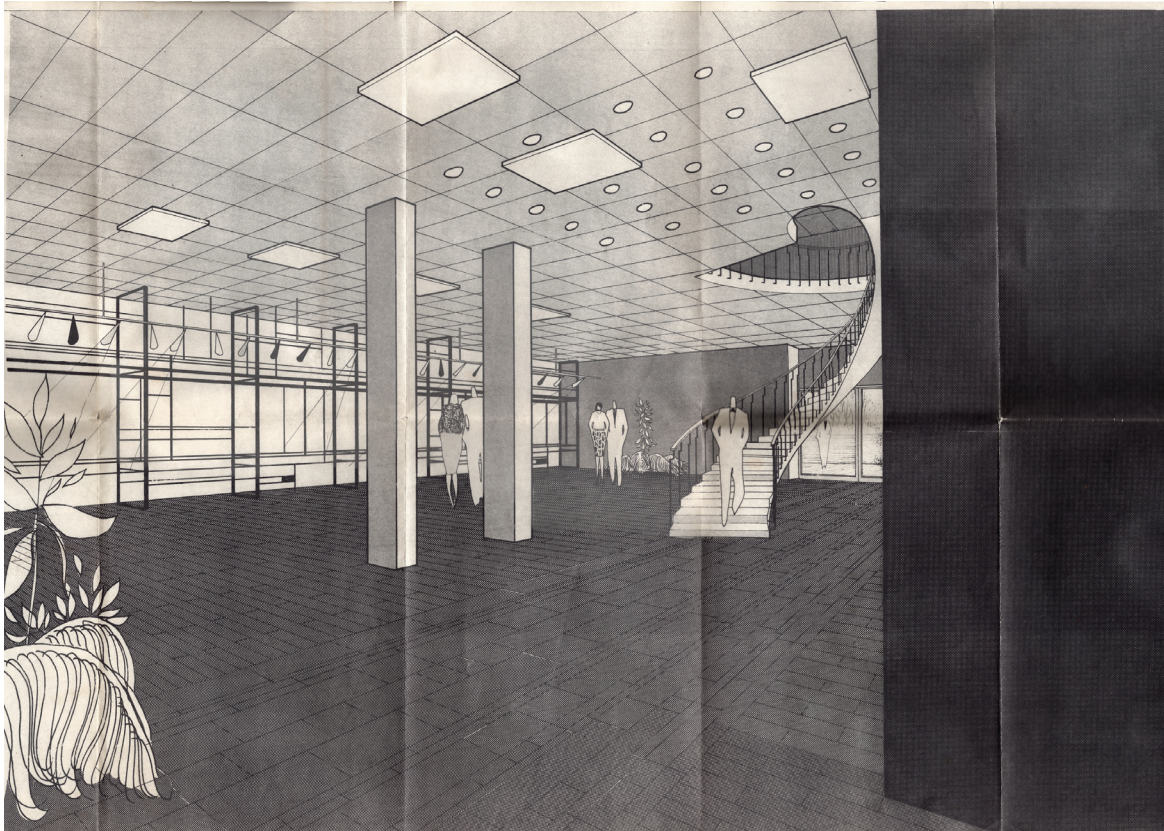
13 Уважавајући праксу непотписивања сарадника на пројектима и имајући у виду реноме Гујоновог атељеа, може се само претпоставити да је владало велико интересовање код младих архитеката за стицање знања и искуства у таквом радном окружењу. У том контексту остаје отворено питање Радуловићеве мреже контаката са другим сарадницима у Гујоновом атељеу.

14 Датација цртежа је из априла 1962. године (101 x 58 цм, озалид-папир).

15 Датација цртежа је из априла 1962. године (101 x 58 цм, озалид-папир).

16 На цртежу детаља спиралног степеништа уочава се и мали вертикални пресек. На основу њега се може закључити да је спирално степениште требало да повеже више етажа: подрум, приземље и први спрат.

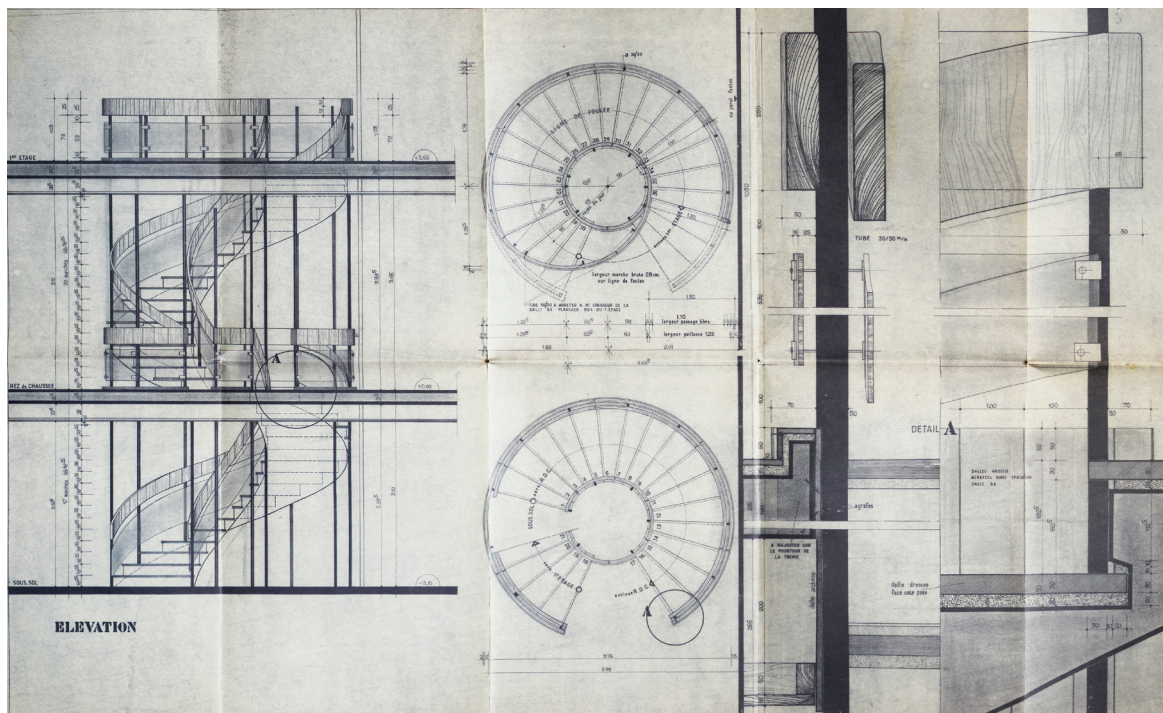
17 Започету пројектантску тему у Мулхаусу Радуловић заокружује и коначно уобличава у пројектима ентеријера једанаест бутика, једног снеч-бара и турист-бироа у подземном пешачком пролазу код Палате „Албанија“, као и у пројектима ентеријера једанаест бутика у подземном пешачком пролазу између хотелâ „Балкан“ и „Москва“, с једне, и робне куће „Београд“, с друге стране. Њих карактерише обликовни рафинман, промишљен избор примењених савремених материјала, јасан и истанчан однос линија и површина, додатно оплемењен текстурама и контрастним колоритима, логичан распоред и једнопотезан след просторних целина.

Сл. 1. Перспективе пословног простора са отвореним спиралним степеништем, Мулхаус, 1962. / Fig 1. Office interior perspectives with an open spiral staircase, Mulhouse, 1962.

хола пословног простора, носила је са собом широк спектар могућности експериментисања са завршном обрадом. Уместо до тада коришћених пуних рубних површина – видљивих у Ле Корбизијеовим изведеним

пројектима куће са атељеом сликара Амедеа Озенфана (Amédée Ozenfant) у Паризу (1922) или Виле Савоје у Поасију (1928) – Радуловић тежи ка добијању ваздушастог и бестежинског односа између степеништа као дела и

Сл. 2. Детал отвореног спиралног степеншта, 1962. / Fig. 2. Detail of the open spiral staircase, 1962.

хола као целине. Дрвена обрада рукохвата и елганција чистих стаклених површина, са истакнутим челичним носачима, пратиле су армиранобетонски спирални крак, чинећи са њим јединствену, складну и заокружену композицијску целину. На овом малом пројектном задатку, на коме се запажа успешна интеграција цртачке технике и просторне концепције на нивоу идеје, визуализације и завршне обраде, Радуловић је потврдио компетенције које су му омогућиле професионални ангажман на даљим пројектима и сарадњу са другим француским архитектама. Поред тога, овај мали пројектни задатак допринео је развоју Радуловићевог односа према детаљу, који ће бити препознатљив у његовом каснијем раду.

Други Радуловићев пројектни задатак био је проширење средње техничке школе (франц. *A grandissement du Lycée technique Gymnase 3e tranche*, 1963),¹⁸ односно данашње гимназије Карно Роан (франц. *Gymnase Carnot Roanne*), у малом граду Роан на Лоари.¹⁹ Гујон тада успоставља блиску сарадњу са архитектом Жаном Дубуисоном (Jean Dubuisson), значајним представником послератне француске архитектуре, нарочито на подручју становања, као и добитником Награде Рима (франц. *Grand prix de Rome*, 1945). За младог Радуловића ова успостављена сарадња значила је изузетну прилику стицања драгоценог пројектантског искуства.

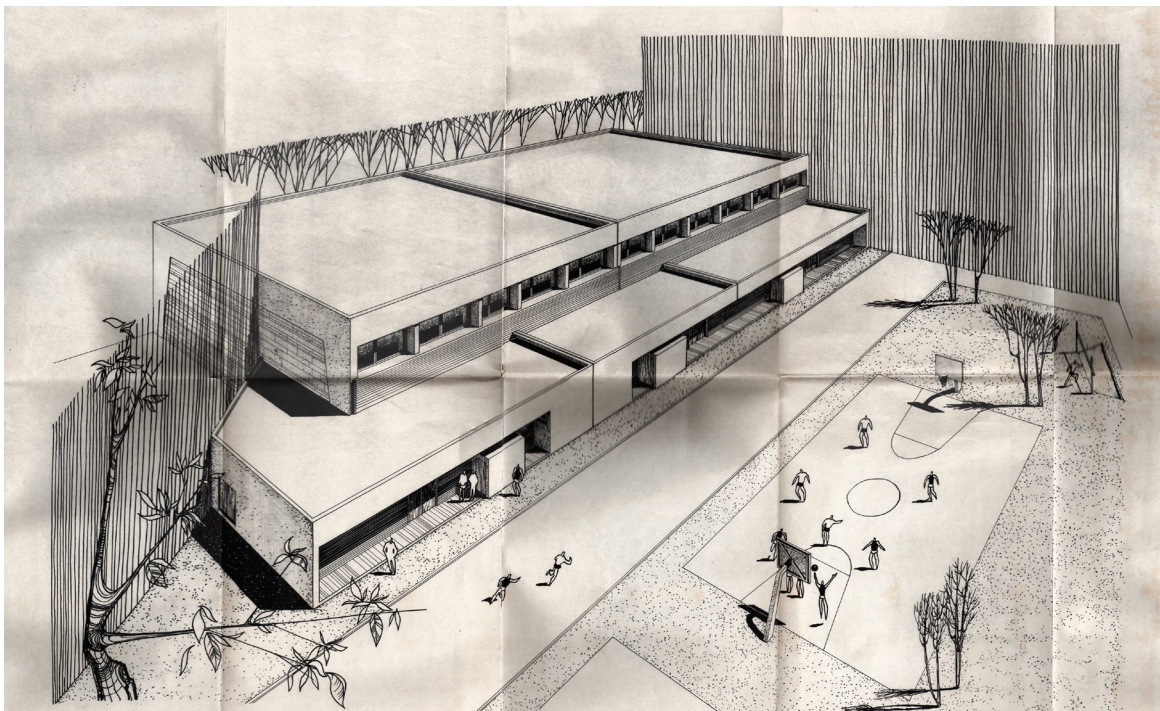
Перспектива планираног проширења школе²⁰ (Сл. 3) даје јасан приказ два прожета правоугаона кубуса, приземног постаментa и повученог првог спрата. Хоризонталистичка структура, са игром „пуних“ и „празних“ фасадних површина, представља синтезу универзалних и регионалних вредности модернистичког дискурса на почетку шездесетих година XX века. Строга призматична структура додатно је покренута и динамизована убацивањем силуeta људских фигура, заштитним и препознатљивим Радуловићевим знаком. „Фигуре у покрету“ приказују праву природу пројектованих отворених простора у дворишту школе. Недостатак других графичких прилога ограничава даљу детаљну анализу овог пројекта. На основу сачуваног перспективног цртежа и увида у постојеће стање на терену може се једино претпоставити концепт просторно-функционалне организације школског објекта. Затворен карактер фасадног фронта према Булевару Барона Марпеа (франц. *Boulevard Baron du Marais*), са високо постављеном хоризонталном траком прозорских отвора и армиранобетонских оквира, обложених црним керамичким мозаиком, упућује на намену двоетажне фискултурне сале. Отворен карактер школског објекта према дворишту доприноси успостављању наизменичног ритма прозорских отвора и армиранобетонских оквира у зони повученог првог спрата, где су предвиђене учионице. Посебну пажњу привлачи образован трем, као цезура између школског објекта и дворишта у зони приземне етажe, оплемењен топлим дрвеним површинама и стратешки постављеним параванима.²¹

¹⁸ Наручилац пројекта проширења средње техничке школе било је тадашње Министарство за национално образовање (франц. *Ministère de l'Éducation Nationale*).

¹⁹ Школа се налази у улици Елизеа Реклија бр. 38 (франц. 38, Rue Elisée Reclus).

²⁰ Датација цртежа је из априла 1962. године (101 x 58 cm, озалид-папир).

²¹ Радуловићево решење, које је било оплемењено топлим дрвеним површинама и стратешки постављеним параванима, у даљој фази пројектовања и изградње било је доста сведено, а на крају и сасвим поједностављено изведено.

Сл. 3. Перспектива планираног проширења средње техничке школе, Роан на Лоари, 1962. / Fig. 3. Perspective of the planned extension of the secondary technical school, Roanne, 1962.

Оба пројектна задатка, на којима је Радуловић био активно ангажован, представљала су оваплоћење Гујонових вредносних начела, надградњу сопствених пројектантских ставова из ранијег периода и развој афинитета према појединим пројектантским темама. Пројекти су били резултат јасне критике Ле Корбизијевог утицаја на светском нивоу и устрајавања на регионалној контекстуалности модернистичког дискурса, као препознате специфичне вредности током шездесетих година XX века.

ПРОФЕСИОНАЛНИ АНГАЖМАН У ДЕЛБОВОМ АТЕЉЕУ (1972–1975)

Истим методолошким приступом утврђени су Радуловићеви пројекти и реализације у другом периоду професионалног ангажмана у Француској.

Након осмогодишњег рада у Дирекцији за изградњу и реконструкцију града Београда (1964–1972), Радуловић, као тридесетдеветогодишњак, поново одлази у Француску. Своју пројектантску праксу сада везује за Париз, где ради у угледном пројектном атељеу U.R.B.A.T.E.C. француског архитекте Жана-Робера Делба (Jean-Robert Delb),²² такође добитника Награде Рима (франц. Grand prix de Rome, 1957), и његових блиских сарадника, Мишела Шесноа (Michel Chesneau), Жана Вероле (Jean Verola), Б. Лаланда (B. Lalande) и Д. Дегирменџиана (D. Degirmencian). У односу на претходно искуство у Гујоновом атељеу, Радуловић

има прилику да сарађује на пројектима у оквиру велике и пројектантски изазовне урбанистичко-архитектонске операције у градској четврти Ла Дефанс (франц. La Défense). У том контексту, његово претходно осмогодишње искуство у Дирекцији за изградњу и реконструкцију града Београда било је драгоцено у приступу решавању сложенијих пројектних задатака.

Поред професионалног ангажмана на бројним пројектима овог атељеа,²³ зрелост Радуловићевог ауторског израза достиже свој врхунац на пројектима вишепородичних стамбених комплекса у Тјеу (франц. Thiais) и Сирену (франц. Suresnes), те у реализацији јавног простора Острво Буалдје II (франц. Îlot Boieldieu II) у Ла Дефансу.

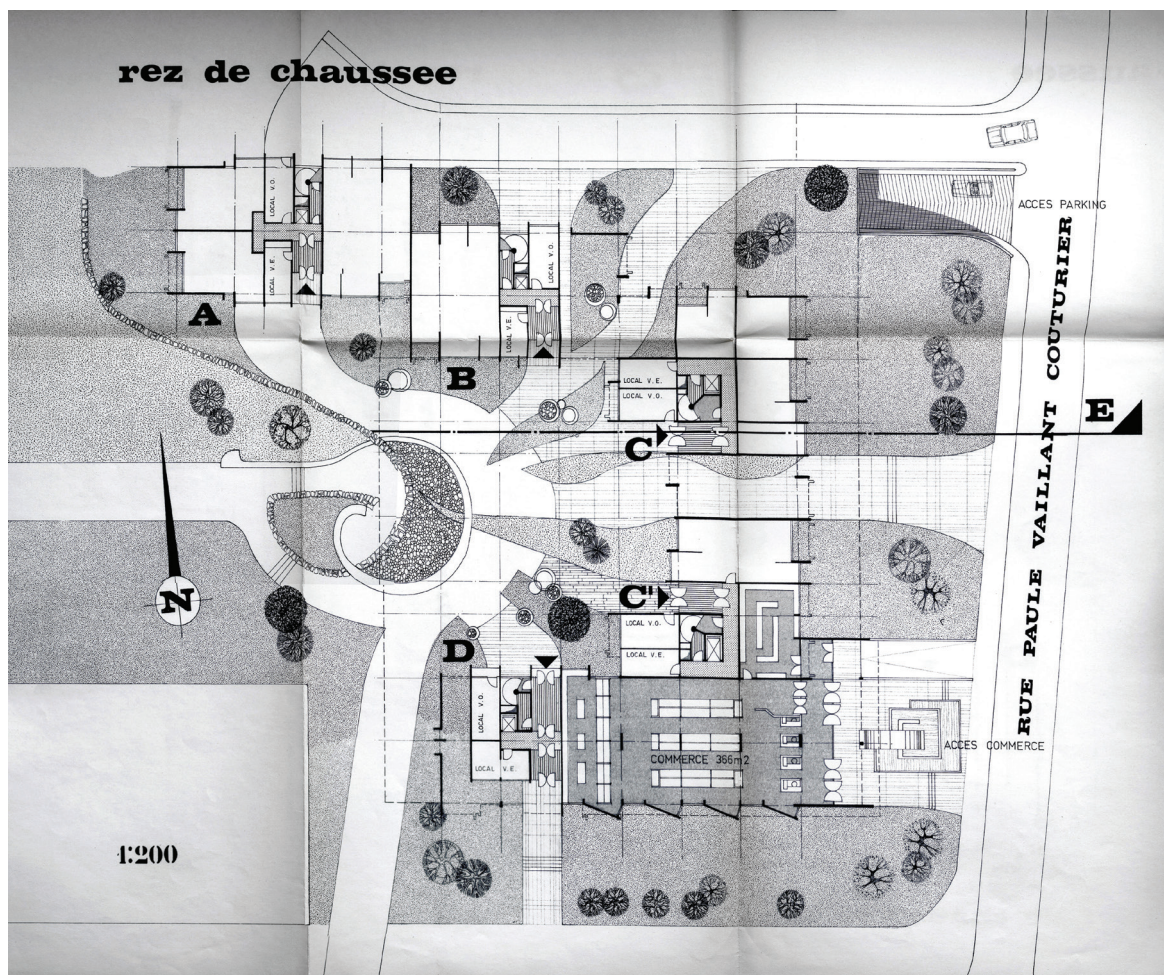
Анализа вишепородичног стамбеног комплекса у Тјеу (1973),²⁴ који је промењен у каснијим фазама пројектовања и изградње,²⁵ заснива се на сачуваној пројектној документацији. Овај комплекс представља еклатантан пример складно уклопљеног објекта у унутрашњости градског блока између Авеније Версај (франц. Avenue de Versailles), те улица Виктора Баша (франц. Rue Victor Basch)

²³ Радуловић је радио на следећим пројектима: пословно-стамбена кула Супер 18° (франц. Super 18°, 1972–1974), позната и као Кула Букри (франц. La Tour Boucry); стамбени блок (1973) у Шарантон ле Пону (франц. Charenton-le-Pont); и стамбени меандер (1973) на Авенији Симона Боливара (франц. Avenue Simon Bolivar).

²⁴ У заоставштини су сачувани следећи цртежи: два ситуациона плана комплекса са партерним уређењем (84 x 63 и 45 x 78 cm, озалид-папир), схема намена површина (30 x 87 cm, озалид-папир), основе склопа В (45 x 78 cm, озалид-папир), С и С' (73 x 60 cm, озалид-папир), основа првог нивоа гараже (45 x 76 cm, озалид-папир), те јужна (30 x 70 cm, озалид-папир) и источна фасада комплекса (30 x 64 cm, озалид-папир).

²⁵ На локацији су изведена два вишепородична стамбена блока, са доста сведеном и поједностављеном архитектуром у односу на Радуловићево решење.

²² Седиште Делбовог атељеа било је у улици Виктора Игоа бр. 326 (франц. 32bis, Rue Victor Hugo), у париском предграђу Пито (франц. Puteaux).

Сл. 4. Основа приземља са партерним уређењем вишепородичног стамбеног комплекса, Тје, Париз, 1973. / Fig. 4. Ground floor plan with landscape design of the multi-family residential complex, Thiais, Paris, 1973.

и Пола Вајана Кутирјеа (франц Rue Paul Vaillant Couturier). Рашчлањеност основа склопова и њихова висинска варијабилност су утицали на образовање динамичне, покренуте и степенасте структуре у отвореном градском блоку. Овај обликовни приступ композицији показује јасно Радуловићево удаљавање од устаљених модернистичких образаца и наговештај његовог трагања за новим ауторским изразом у првим, конкретним, обрисима постмодерниситичког дискурса у архитектури на светском плану. Такође, његов приступ, посматран у француском и светском контексту, заснивао се на јасној линији идеја, експеримената и пракси пројектантског тима Аљоше Јосића, Жоржа Кандилиса (Georges Candilis) и Шадраха Вудса (Shadrach Woods), са међународном репутацијом (Candilis, Josic, and Woods, 1978), које су следили многи аутори тога доба. Радуловић у конкретном пројекту покушава да направи малу критичку синтезу урбанистичких органских форми и архитектонске препознатљивости фасадних pročеља, узимајући као узор *Звездани град* (франц. La Cité de l'Étoile) у Бобињију (франц. Bobigny). У критичком преиспитивању отвара нову пројектантску тему – силуету објекта – до тада непрепознату и недовољно искоришћену

у разбијању монотоности великих вишепородичних стамбених структура. У рашчлањивању вишепланског фасадног pročеља пројектованог комплекса користи комбинацију бетонских скулптуралних елемената примарне и секундарне пластике, са израженом реминисценцијом на Ар деко,²⁶ те геометријског поретка правилних, чистих и равних стаклених површина. Вишепородични стамбени комплекс је састављен из пет ламела, означених латиничким словима (A, B, C, C' и D), са укупно сто стамбених јединица различитих структура и површина, од гарсоњера до петособних станова.

Радуловић посебну пажњу посвећује питању партерног уређења објекта и његове непосредне околине.²⁷ (Сл. 4) Предвиђеном двоетажном гаражом у подземном делу комплекса ослобађа велику јавну површину, која постаје вредан потенцијал при обликовању партера и парковске архитектуре. Раздвајањем пешачког и колског саобраћаја обезбеђује висок степен квалитета непосредне

²⁶ Радуловићева скулптуралност примарне и секундарне пластике на бетонским површинама може се тумачити и као својеврсни омаж Гујону и његовом ардекоизованом модернизму из међуратног периода.

²⁷ Изведено партерно уређење даје само назнаку Радуловићеве идеје из сачуване пројектне документације.

окоline комплекса, те самим тим и подизање стандарда становања. Артикулацијом текућег и континуираног јавног простора, као саставним и равноправним елементом архитектонског обликовања, слободнијим формама партера у односу на чврсту геометријску поставку објекта и тактилношћу примењених материјала, Радуловић на почетку седамдесетих година XX века постиже човекомерно решење повезивања комплекса са тлом, успешно надграђујући своју раније показану склоност ка детаљу.

Радуловић започету пројектантску тему спиралног степеништа из Гујоновог атељеа у овом пројекту даље надграђује. У правоугаоном вертикалном комуникацијском језгру, потпуно аутономном у односу на успостављене коридоре хоризонталне комуникације и издвојено лифтовско окно, предвиђа простор са спиралним степеништем, као и са пратећим техничким и другим помоћним просторијама. Спиралном степеништу, сада у дефинисаним затвореним габаритима објекта, даје посебан акценат у виду динамичних кровних завршетака – засечених цилиндричних „капа“ – заправо наглашених места изласка на кров, који играју значајну улогу у образовању силуете комплекса.

Успешно решење непосредне окоline вишепородичног стамбеног комплекса у Тјеу утицало је да следећи Радуловићев пројектни задатак буде пројектовање парковске архитектуре у Ла Дефансу. Између високих пословних кула Дубл ве (франц. La Tour W, 1974) и Френклин (франц. La Tour Franklin, 1972)²⁸ требало је пројектовати

мали терасаст плато.²⁹ Потреба за оваквим простором, службено названим Острво Буалдје II, заснивала се на хуманизацији слободног простора и његовом додатном озелењавању у ситуацији изградње великог и високог грађевинског фонда ове париске четврти. У том погледу се може рећи да је овај Радуловићев пројекат настао као резултат великих критика урбанистичко-архитектонске операције Ла Дефанс у ондашњем париском контексту.

У заоставштини сачувана су два цртежа детаља овог терасастог платоа.³⁰ (Сл. 5) Њиховом анализом и упоређивањем стања на терену пре реновације³¹ утврђена је синтеза Радуловићевог афинитета према детаљу и уклапању изграђеног платоа са тлом. Она је јасно сублимисала Радуловићев ауторски став, са израженим контекстуалним сензибилитетом, избором природних материјала, те тражењем еколошки квалитетног и естетски одрживог решења неубичајеног споја баште и терасе у овом париском јавном простору, између високих пословних кула и ниских стамбених комплекса.

Анализа вишепородичног стамбеног комплекса у Сирену (1974–1975),³² који је у потпуности промењен у каснијим

29 Наручилац пројекта Острво Буалдје II је јавна установа за развој региона Ла Дефанс (франц. L'Établissement public pour l'aménagement de la région de la Défense).

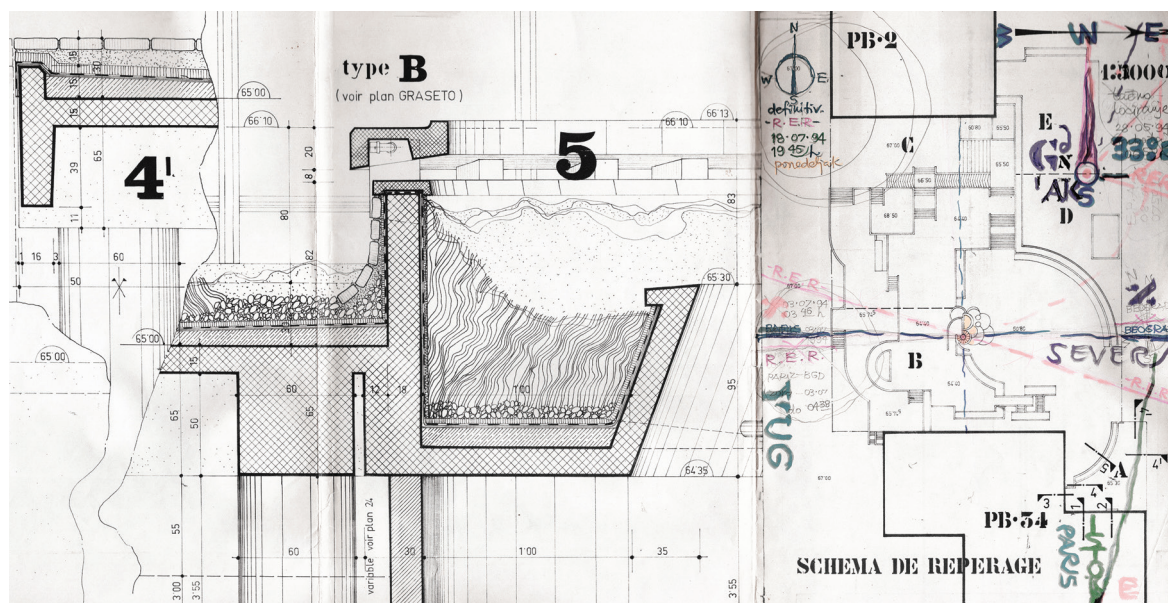
30 Датације су 7. 11. 1973. и 10. 12. 1973. године (172 x 30 cm и 153 x 30 cm, озалид-папир).

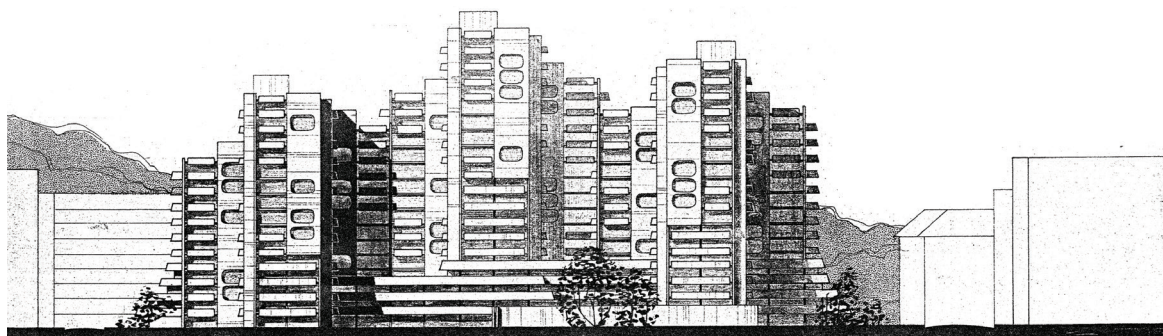
31 Расписаним конкурсом и изабраним првонаграђеним решењем кренуло се у процес реновације Радуловићеве баште-терасе (2014–2019). Првонаграђеним решењем пројектног атељеа Мааги биле су осавремењене и квалитетно реинтерпретиране вредности изворне замисли овог јавног простора. Таквим поступком регенерације постојећег амбијента, са уочавањем потенцијала старог и изворног решења, добијен је нови квалитет и значајно је подигнут стандард у пројектовању јавних простора овог типа.

32 У заоставштини су сачувани следећи цртежи: план маса (A4 формат), пресеци (A4 формат), фасаде (A4 формат), основа склопа кула (31 x 35 cm,

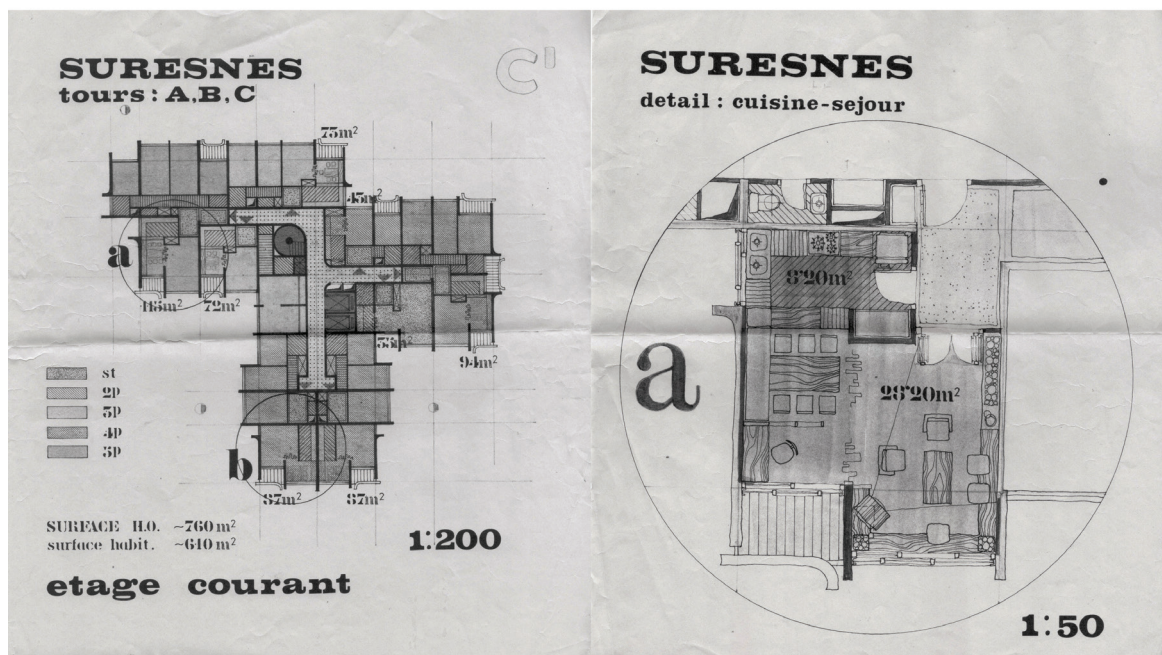
28 Аутори пословних кула су архитекте Шесно, Делб, Лаланд и Верола.

Сл. 5. Детаљи терасастог платоа „Острво Буалдје 2“, Ла Дефанс, Париз, 1973. / Fig. 5. Details of the terraced plateau “Îlot Boieldieu II”, La Défense, Paris, 1973.

facade quai

Сл. 6. Фасадно прочеље вишепородичног стамбеног комплекса из правца Сене са основом склопа и детаљем дневног боравка и кухиње у једном типу стамбене јединице, Сирен, Париз, 1974–1975. / Fig. 6. Facade of the multi-family residential complex from the Seine side, with a floor plan of the unit cluster and a detail of the living room and kitchen in one type of residential unit, Suresnes, Paris, 1974–1975.

фазама пројектовања и изградње,³³ заснива се на сачуваној пројектној документацији. Сеченом репутацијом и показаним компетенцијама на ранијим пројектима у атељеу добио је изузетну прилику да оствари зрело и закључно дело другог професионалног ангажмана у Француској. (Сл. 6) У односу на раније пројектне задатке, који су обухватили делове већих урбанистичко-архитектонских целина, сада је у габаритима једног градског блока, димензија 130 x 130 метара, оивиченог Кејом Галиени (франц. Quai Gallieni), те улицама Порт о Вин (франц. Rue du Port aux Vins), Ледри Ролен (франц. Rue Ledru Rollin) и Пажес (франц. Rue Pagès), требало пројектовати нову, јединствену и компактну физичку структуру, са око 600 стамбених јединица различитих површина и структура. Да би избегао утисак „зида на реци“, Радуловић декомпонује

и рашчлањује примарне масе комплекса. Истовременим очувањем јединственог фасадног фронта на реци Сени, рашчлањивањем маса комплекса и образовањем јасне артикулације текућих и континуираних јавних простора у партеру, као јасном ауторском тежњом ка повезивању објекта са тлом, настаје потпуно нов однос према градском блоку-комплексу у париској и француској архитектури седамдесетих година XX века. Може се закључити да је све отворене пројектантске теме први пут сублимисао у потпуности на једном месту.

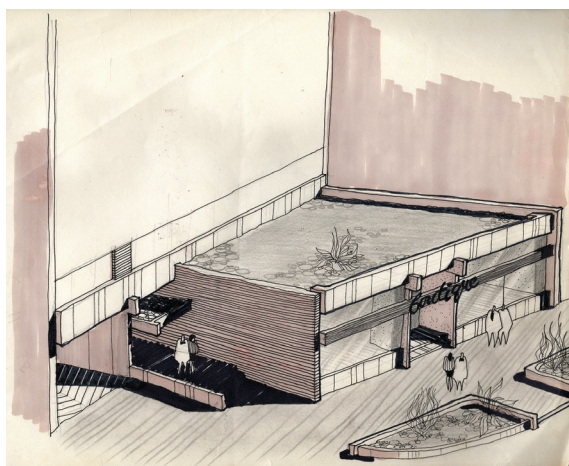
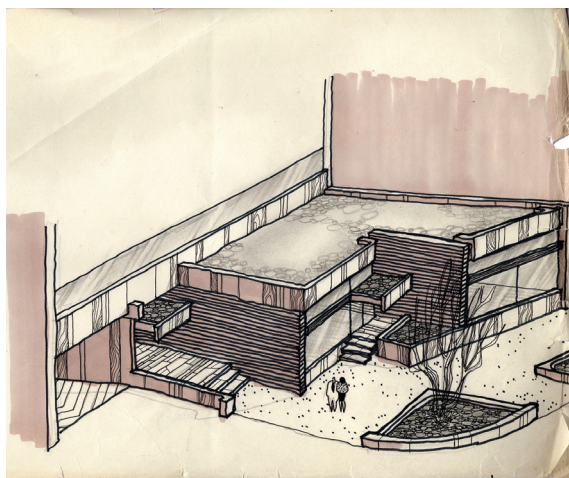
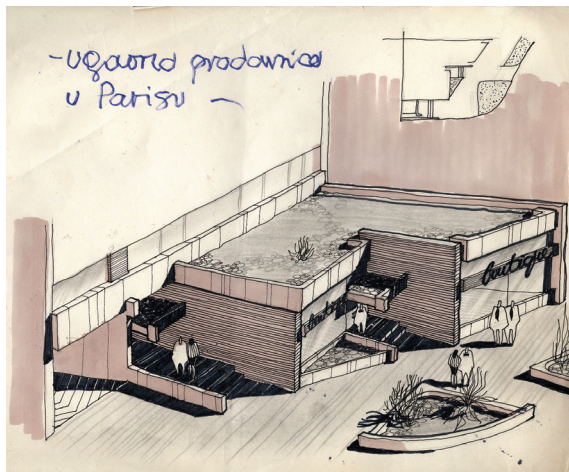
Синтеза хоризонталне и вертикалне структуре резултирала је јединственим третманом свих пет фасадних површина комплекса. Хоризонтална структура, са атријумима, као интимнијим обликом јавног простора у односу на улицу, и игром нивоа, као надградњом ранијих идеја из пројекта Острво Буалдје II, представља повезујућу компоненту између тла, партерних површина и вертикалног дела комплекса. Наизменичном сменом „врхова“ и „долина“, односно смичућих и степенастих габарита трију кула,

озалид-папир), те детаљ кухиње и дневног боравка у оквиру једног типа стамбене јединице (27 x 30 цм).

³³ Градски блок је потпуно другачије изведен у односу на Радуловићево решење, са доста једноставнијом архитектуром и предвиђеном мешовитом наменом у ивичној блоковској градњи.

рашчлањених основа и фасадних површина, као најзрелијом надградњом почетних идеја силуете комплекса, добијена је динамична и покренута топографија овог париског градског блока и тродимензионална слика градског пејзажа, као потпуно нова просторна и контекстуална вредност урбанистичког и архитектонског пројектовања. Таквом концепцијом остварени су природан начин проветравања, како целине, тако и њених посебних делова, као и одговарајућа осветљеност стамбених просторија

Сл. 7. Три студијске скице угаоне продавнице, Тје, Париз, 1973. / Fig. 7. Three study sketches of a corner shop, Thiais, Paris, 1973.

у хоризонталном и вертикалном делу комплекса, што је недвосмислено допринело и високом квалитету становања и подизању хигијенско-здравственог стандарда.

Раније искуство у Гујоновом атељеу и рад у Дирекцији за реконструкцију и изградњу града Београда били су основна подлога за даљи развој обликовних и просторних концепата током другог професионалног ангажмана у Француској. Од поштовања Гујоновог вредносног начела до прихватања идеја, експеримената и пракси пројектантског тима Јосића, Кандилиса и Вудса, као међународних ауторитета тога доба, Радуловић је градио сопствени ауторски израз отварањем нових пројектантских тема.

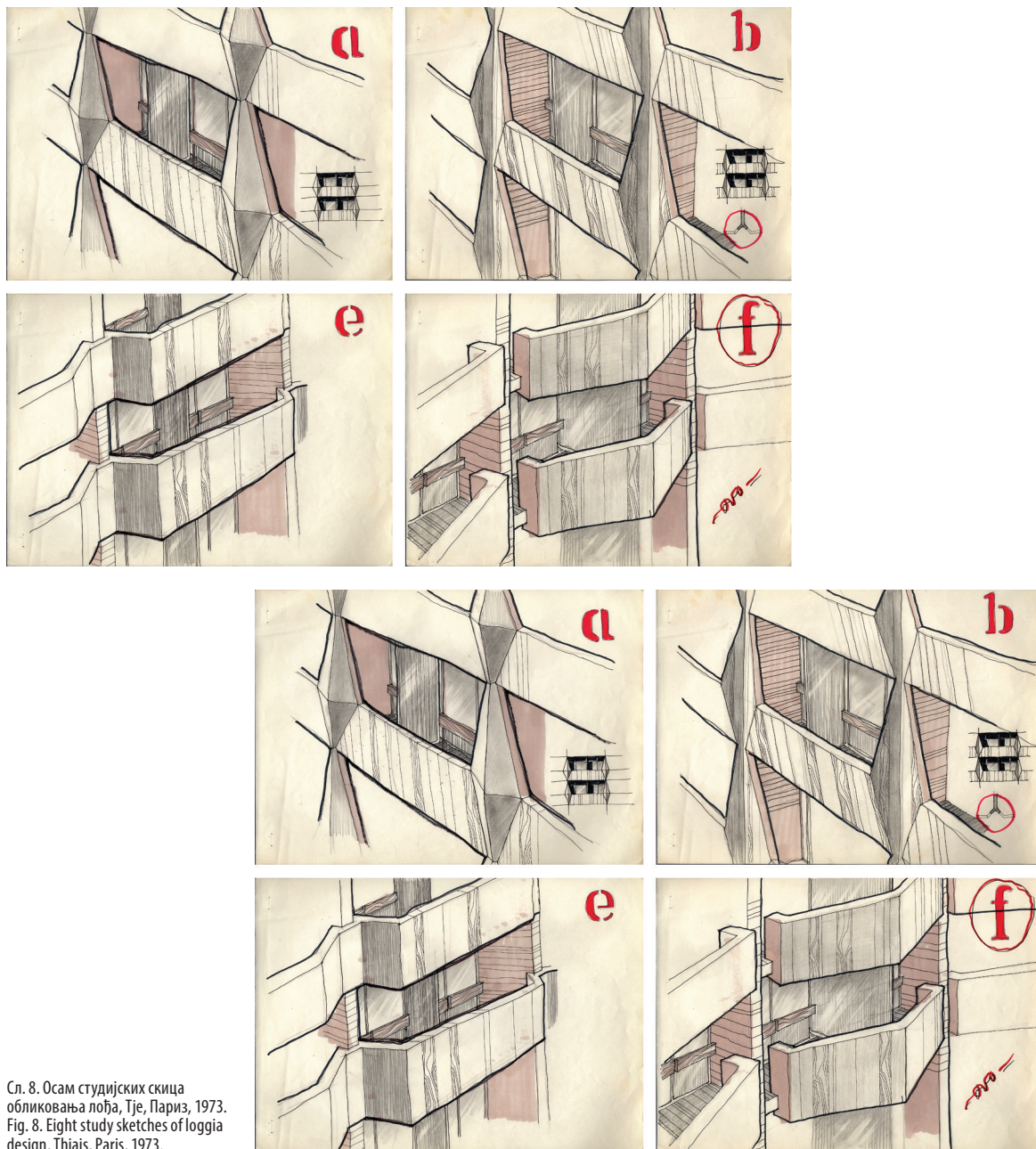
РАДУЛОВИЋЕВЕ РУЧНЕ СКИЦЕ

Посебан куриозитет представљају сачуване оригиналне Радуловићеве ручне скице из другог професионалног ангажмана у Француској,³⁴ као вредан материјални артефакт. У односу на делимично сачувану пројектну документацију, ручне скице приближавају Радуловићеву студиозност на нивоу разраде детаља и примењених материјала, као и његову контролу над свим фазама разраде пројекта и паралелни развој форме и функције, те самим тим омогућавају увид у то каква је архитектура пројектованог вишепородичног стамбеног комплекса у Тјеу могла да буде да је реализована према изворним замислима.

Према утврђеним пројектантским темама којима се Радуловић активно бавио током првог и другог професионалног ангажмана, скице се могу разврстати у четири групе:

1. Аксонометријске студијске скице три варијанте угаоне продавнице – бутика (франц. boutique) – приказују студиозан процес истраживања односа између тла и вишепородичног стамбеног комплекса у нивоу приземља и партера. (Сл. 7) У варијацијама се посебно испитује однос волумена, улаза и приступа бутику, с једне, и партерних слободних и зелених површина као јасно артикулисаних праваца, с друге стране. Синтезни пројектантски приступ урбанизму и архитектури на нивоу детаља допринео је подједнако обликовном решењу комплекса и његове непосредне околине.

³⁴ Скице су цртане на квалитетним папирима приближног формата А4 и А5, као пратећи неформални и лични материјал пројектних документација, али и као важно сведочанство о ауторском сензитивитету и промишљеном процесу пројектовања од првих, примордијалних, концептуализација до коначних материјализација објеката. На њима се уочава неубичајена синтеза чистих и правих линија, својствених техници архитектонског цртежа, прво контурно повучених графитном оловком, а потом додатно подебљаних рапидографом или танким црним фломастером, и тонски нијансираних површина, својствених сликарској техници акварела. Ова синтеза упечатљиво сублимише Радуловићеву ликовност, цртачку уметност, линијску прочишћеност и површинску полихромност.

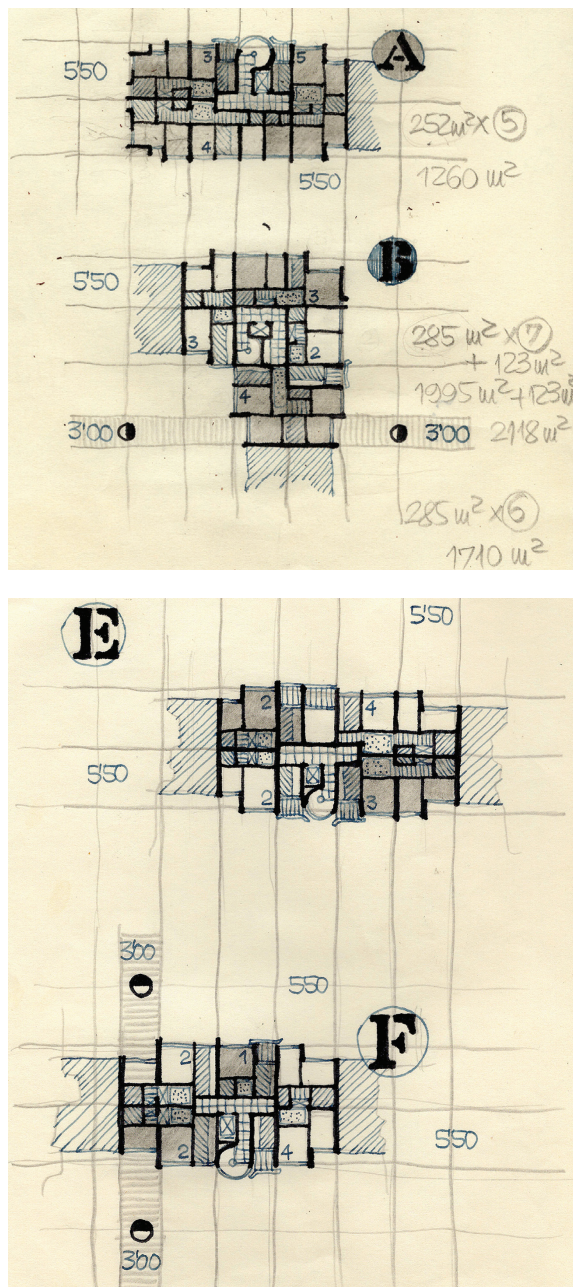
Сл. 8. Осам студијских скица обликовања лође, Тје, Париз, 1973.
Fig. 8. Eight study sketches of loggia design, Thiais, Paris, 1973.

2. Студијске скице осам варијанти лође приказују испитивање концептуалних могућности односа обликовања и скулптуралности овог архитектонског елемента као интегралног дела фасадног pročеља комплекса. (Сл. 8) У свим варијантама лође промишља се начин повезивања примарних и секундарних маса префабрикованих армиранобетонских елемената, који су због присутних детаља веза доведени до изражене скулптуралне обраде. Јасно је уочљив афинитет ка разрешавању пројектантских проблема и посвећивању пуне пажње свим детаљима разраде пројекта и објекта.
3. Студијске скице шест основа склопова (Сл. 9) приказују испитивање функције на нивоу склопа и стамбених јединица различитих површина и структура унутар тако образованих рашчлањених маса комплекса. Оне потврђују да је настанак форме комплекса и његове

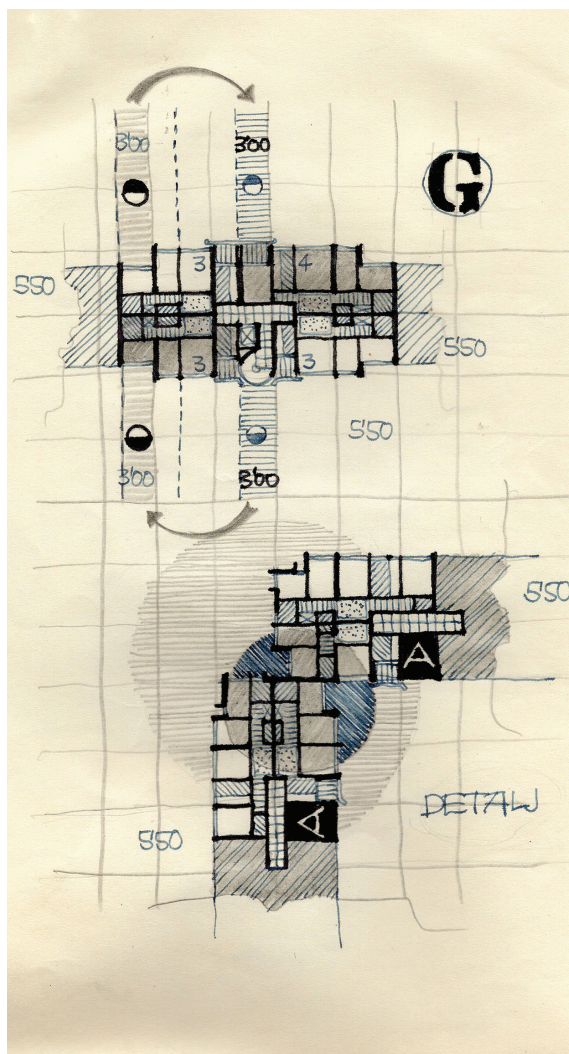
функције на свим нивоима – склопа као целине и стамбених јединица као њених делова – резултат паралелног и интегралног процеса сагледавања ова два важна пројектантска аспекта.

4. Једна скица засеченог цилиндричног кровног завршетка вишепородичног стамбеног комплекса (Сл. 10) приказује ауторску тежњу ка максималном искоришћавању потенцијала крова и кровног венца као важног елемента архитектонског обликовања при отварању нове пројектантске теме – силуете комплекса.

Анализиране скице потврђују постављену хипотезу о значајном утицају два кратка професионална ангажмана у Француској на формирање нових просторних и обликовних концепата у Радуловићевом опусу. Уочено систематско трагање за синтезом форме и функције као једне органске

Сл. 9. Скице основе склопова, Тје, Париз, 1973. / Fig. 9. Sketches of unit layouts, Thiais, Paris, 1973.

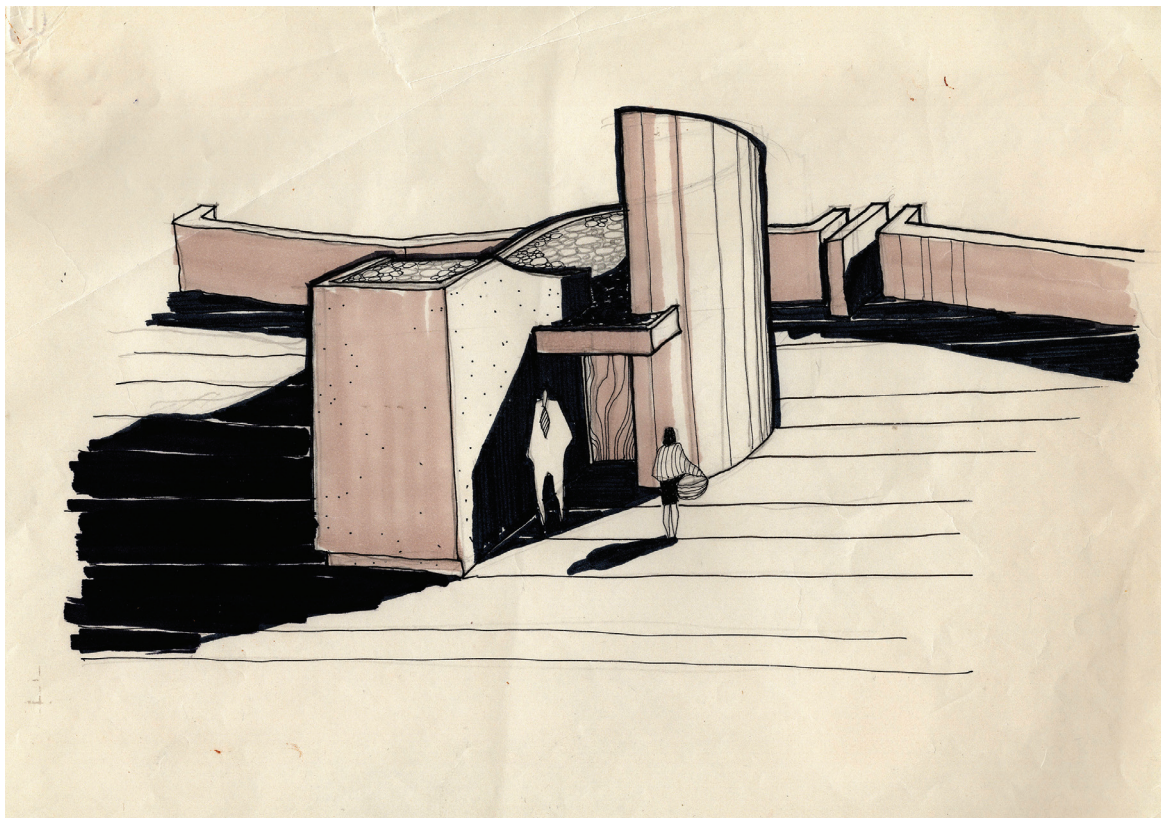
целине – од партера уређења објекта или комплекса до његовог архитектонског детаља – јасно сведочи о постојању методолошког оквира пројектовања, који обухвата све кључне фазе у процесу одлучивања пројектанта: од анализе и постављања проблема, преко формулисања концепта, варијанти и евалуације, до разраде, корекције и коначне имплементације.

ЗАКЉУЧАК

Упоредном анализом, дедуктивним методом и прегледом примарних – делимично сачуване пројектне документације и оригиналних ручних скица – и секундарних извора – Чанкових чланака – потврђена је постављена хипотеза да су оба професионална ангажмана у француским пројектним

атељеима током шездесетих и седамдесетих година XX века утицала на формирање Радловићевог препознатљивог ауторског израза и допринела професионалном сазревању путем отварања нових пројектантских тема у архитектонском стваралаштву.

Истраживањем је реконструисана хронологија догађаја током два професионална ангажмана у Француској, тачна Радловићева ауторска позиција у Гујоновом и Делбовом атељеу, као и отварање нових пројектантских тема. На тај начин је циљ истраживања остварен: добијено је прво свеобухватно сагледавање Радловићевог професионалног ангажмана у Француској, прецизно мапирање и евидентирање пројеката и реализација, идентификовање кључних пројектантских тема и

Сл. 10. Засечени цилиндрични кровни завршетак вишепородичног стамбеног комплекса, Тје, Париз, 1973. / Fig. 10. Truncated cylindrical roof finial of the multi-family residential complex, Thiais, Paris, 1973

вредновање његовог ауторског доприноса савременој архитектури – остваривање природне везе објекта са тлом; промишљање јасне артикулације текућег и континуираног јавног простора у нивоу партера објекта или комплекса; рашчлањивање примарних и секундарних маса, с циљем разбијања монотоности великих слободних физичких структура у простору; и максимално искоришћавање потенцијала „пете фасаде“ – силуете објекта или комплекса у тродимензионалној слици градског пејзажа.

Овим систематским и усмереним истраживањем Радуловићевог професионалног ангажмана у Француској, као студије случаја са конкретним пројектима и реализацијама, контекстуализовано је уже и специфично тематско подручје српско-француских архитектонских веза. У том погледу ово истраживање представља допринос у историји и теорији српске и европске архитектуре – сагледани су јасна позиција страних сарадника у француским пројектним атељеима, пројектни задаци и задужења, али и ограничене могућности деловања под овлашћеним домаћим ауторима. На тај начин је скренута пажња стручној и широј јавности на недовољно познат допринос сарадника у визуализацији и материјализацији урбанистичко-архитектонских остварења.

Наставак даљих истраживања Радуловићевог опуса може се усмерити у два основна правца.

Први правац обухвата истраживање његовог професионалног ангажмана у Србији и Југославији, са посебним освртом на три фазе деловања: фаза пре првог професионалног ангажмана у Француској (1951–1959), затим фаза између два професионална ангажмана у Француској (1964–1972) и фаза коначног повратка у Југославију (1975–2005). Овај правац истраживања је логичан и кључан корак у даљем сагледавању француских утицаја у архитектонском и културном простору Београда и Србије.

Други правац обухвата даљи студиозни рад на истраживању недовољно познатог поља деловања других српских архитеката у Француској, нарочито током друге половине XX века, како оних који су остали тамо да живе и раде, тако и оних који су тамо повремено боравили ради школовања и дошколовања, научног и стручног усавршавања, те професионалног ангажмана у пројектним атељеима. Допринос овог истраживачког правца значајан је не само за историју српске архитектуре, него и за ширу културну историју некадашњег југословенског простора у међународном контексту. Овај правац истраживања, такође логичан као први, омогућава сагледавање ширих културних и ужих професионалних размена, као и утврђивање тачне мреже утицаја и међуутицаја који су обликовали савремену српску архитектуру.

Оба правца не само да допуњују слику о Радуловићевом архитектонском стваралаштву, већ и пружају могућност потпунијег контекстуалног разумевања српско-француских архитектонских веза и њихове улоге у историји европске архитектуре друге половине XX века. Радуловићев професионални ангажман у Француској, упркос делимично сачуваној пројектној документацији и објективним методолошким ограничењима, представља спону утицаја између српске и француске културне средине у широј слици европског развоја тога доба, али истовремено отвара простор за нова тумачења.

РЕФЕРЕНЦЕ / BIBLIOGRAPHY

- Anon. 1969. *Izgradnja i rekonstrukcija Beograda*. Beograd: Direkcija za izgradnju i rekonstrukciju grada Beograda.
- Blagojević, Lj. 2017. French Architectural Departures and its Returns: Belgrade Chic, Balkan Mission, Montenegro Praxis. In: Kolečnik, Lj. and Bjažić-Klarin, T. Eds. *French Artistic Culture and Central-East European Modern Art*. Zagreb: Institute of Art History, 144–157.
- Bogunović, S. 2005. *Arhitektonska enciklopedija Beograda XIX i XX veka: arhitekti: 2. tom*. Beograd: Beogradska knjiga.
- Bonilla, M. et Vallat, D. 1987. *Les immeubles d'appartements modernes, Saint-Etienne, 1923–1939*. Saint-Etienne: École d'architecture de Saint-Etienne – Centre d'Études Foréziennes.
- Bréon, S. et Sretenović, S. 2013. *Ambassade de France à Belgrade: Ambassade Francuske u Beogradu*. Paris: Éditions Internationales du Patrimoine.
- Candilis, G., Josic, A. and Woods, S. 1978. *A decade of architecture and urban design: Candilis, Josic, Woods*. Stuttgart: Krämer, 1978.
- Čanak, M. 2002. Crteži i ideje arhitekta Rastka Radulovića. *ARD Review*, 25, 14–25.
- Čanak, M. 2002a. Životna linija Pariz – Beograd arh. Rastka Radulovića. *ARD Review*, 27, 21–26.
- Čanak, M. 2003. A kako voli da stanuje srpska srednja klasa? Projekat individualne stambene lamele arh. Rastka Radulovića. *ARD Review*, 28, 31–33.
- Čanak, M. 2004. Stambeni kompleks Ilot Pages, Suresnes, Pariz, Rastko Radulović dipl. ing. arh. *ARD Review*, 31, 6–9.
- Čanak, M. 2005. In memoriam: Rastko Radulović, arhitekta (1933–2005). *ARD Review*, 34, 26–27.
- Čanak, M. 2005a. Stambeni blok u ul. P. V. Couturier, Pariz, 1972/75. *ARD Review*, 34, 28–27.
- J., S. 1970. Podzemni pešački prolazi ispod Albanije i Balkana. *Arhitektura urbanizam*, 61–62, 74–76.
- Jovanović, S. 1969. Dva podzemna pešačka prolaza na Terazijama. *Urbanizam Beograda*, 1, 12–13.
- Jovanović, M. 2001. Francuski arhitekt Eksper i „Ar deko“ u Beogradu. *Nasleđe*, III, 67–83.
- Kaddour, R. 2013. *Quand le grand ensemble devient patrimoine: Réflexion sur le devenir d'un héritage du logement social et la fabrication du patrimoine à partir de cas exemplaires en région stéphanoise*. Thèse. Saint-Étienne: L'Université Jean Monnet – Saint-Étienne.
- Kadijević, A. 2005. Pogled na francusko-srpske veze u arhitekturi od 1904. do 1941. U: Pavlović, M. i Novaković, J. Ur. *Zbornik sa međunarodnog naučnog skupa Srpsko-francuski odnosi 1904–2004*. Beograd: Društvo za kulturnu saradnju Srbija-Francuska: Arhiv Srbije, 163–176.
- Kovačević, B. 2002. Arhitekta Mirko Jovanović (I). *AG magazin: arhitektura i građevinarstvo*, 8, 10–14.
- Manević, Z. 1999. *Leksikon srpskih arhitekata XIX i XX veka*. Beograd: Klub arhitekata: Građevinska knjiga.
- Manević, Z. i dr. 2002. *Leksikon srpskih neimara: Encyclopaedia architectonica*. Beograd: Klub arhitekata.
- Manević, Z. i dr. 2008. *Leksikon neimara: Encyclopaedia architectonica*. Beograd: Klub arhitekata.
- Mihajlov, S. 2022. *Arhitektonsko stvaralaštvo Josifa Najmana*. Beograd: Zavod za zaštitu spomenika kulture: Institut za savremenu istoriju.
- Miletić-Abramović, Lj. 1986. Milutin Borisavljević. *Godišnjak grada Beograda*, XXXIII, 63–86.
- Nestorović, B. i dr. 1996. *Visokoškolska nastava arhitekture u Srbiji: 1846–1971: neobjavljen rukopis*. Beograd: Arhitektonski fakultet Univerziteta u Beogradu: Ministarstvo za nauku i tehnologiju Srbije: Plato.

- Novaković, J. i Srebro, M. Ur. 2019. *Srpsko-francuske književne veze u evropskom kontekstu 1*. Novi Sad: Matica srpska: Bordo: Univerzitet Bordo Montenij.
- Petrović, D. 2011. *Francusko-srpski odnosi: 1800–2010*. Beograd: Institut za međunarodnu politiku i privredu.
- Petrović, N. i Malović, G. 2012. *Jugoslovensko-francuski odnosi 1918–1941: katalog izložbe*. Čačak: Međuopštinski istorijski arhiv: Beograd: Arhiv Jugoslavije.
- Prosen, M. 2006. Graditeljski opus arhitekta Aleksandra Đorđevića (1890–1952). *Nasleđe*, VII, 167–203.
- Prosen, M. 2023. *Ar deko u srpskoj arhitekturi*. Beograd: Zavod za zaštitu spomenika kulture.
- Sretenović, S. 2018. Francusko-srpski odnosi, istorija i sećanja – nasleđe Prvog svetskog rata. *Nasleđe*, XIX, 9–21.
- Reljić, J. i dr. 2004. *Srpsko-francuski odnosi u 19. i 20. veku: katalog izložbe*. Beograd: Arhiv Srbije.
- Vujović, A. 2011. *Srpsko-francuska susretanja*. Beograd: Učiteljski fakultet.

ИЗВОРИ ИЛУСТРАЦИЈА / SOURCES OF ILLUSTRATIONS

- Сл. 1. Перспективе пословног простора са отвореним спиралним степеништем, Мулхаус, 1962. Приватна архива аутора рада
- Fig. 1. Office interior perspectives with an open spiral staircase, Mulhouse, 1962. The Author's private archive
- Сл. 2. Детаљ отвореног спиралног степеништа, 1962. Приватна архива аутора рада
- Fig. 2. Detail of the open spiral staircase, 1962. The Author's private archive
- Сл. 3. Перспектива планираног проширења средње техничке школе, Роан на Лоари, 1962. Приватна архива аутора рада
- Fig. 3. Perspective of the planned extension of the secondary technical school, Roanne, 1962. The Author's private archive
- Сл. 4. Основа приземља са партерним уређењем вишепородичног стамбеног комплекса, Тје, Париз, 1973. Приватна архива аутора рада
- Fig. 4. Ground floor plan with landscape design of the multi-family residential complex, Thiais, Paris, 1973. The Author's private archive
- Сл. 5. Детаљи терасастог платоа „Острво Буалдеу 2“, Ла Дефанс, Париз, 1973. Приватна архива аутора рада
- Fig. 5. Details of the terraced plateau “Îlot Boieldieu II”, La Défense, Paris, 1973. The Author's private archive
- Сл. 6. Фасадно прочеље вишепородичног стамбеног комплекса из правца Сене са основом склопа и детаљем дневног боравка и кухиње у једном типу стамбене јединице, Сирен, Париз, 1974–1975. Приватна архива аутора рада
- Fig. 6. Facade of the multi-family residential complex from the Seine side, with a floor plan of the unit cluster and a detail of the living room and kitchen in one type of residential unit, Suresnes, Paris, 1974–1975. The Author's private archive
- Сл. 7. Три студијске скице угаоне продавнице, Тје, Париз, 1973. Приватна архива аутора рада
- Fig. 7. Three study sketches of a corner shop, Thiais, Paris, 1973. The Author's private archive
- Сл. 8. Осам студијских скица обликовања лођа, Тје, Париз, 1973. Приватна архива аутора рада
- Fig. 8. Eight study sketches of loggia design, Thiais, Paris, 1973. The Author's private archive
- Сл. 9. Скице основе склопова, Тје, Париз, 1973. Приватна архива аутора рада
- Fig. 9. Sketches of unit layouts, Thiais, Paris, 1973. The Author's private archive
- Сл. 10. Засечени цилиндрични кровни завршетак вишепородичног стамбеног комплекса, Тје, Париз, 1973. Приватна архива аутора рада
- Fig. 10. Truncated cylindrical roof finial of the multi-family residential complex, Thiais, Paris, 1973. The Author's private archive